

MEDGYESI PÁL

REDIVIVUS

TANULMÁNYOK A 17. SZÁZADI PURITANIZMUSRÓL

MEDGYESI PÁL REDIVIVUS

TANULMÁNYOK A 17. SZÁZADI PURITANIZMUSRÓL

Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
DEBRECEN, 2008

TERMINUSOK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK: MEDGYESI PÁL ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS MŰNYELV

A magyar irodalmi gondolkodás történetében igen fontos az a folyamat, melynek során szerzőink a humán tudományok latin terminusait anyanyelvükön próbálják meg visszaadni. Medgyesi Pál tevékenysége különösen kiemelkedő a retorikai szakkifejezések megalkotásában, hiszen ő foglalta össze először magyarul és latinul az egyházi szónoklattan tudnivalóit: a *Doce nos orare, quin et praedicare*¹ az imádkozás és a prédikációírás szabályait rendszerezi. A párhuzamos magyar és latin szövegek összevetése alapján lehetőség nyílik a magyar szakszókincs értelmezésére.

Régi irodalmunkban más szerzők is használtak anyanyelvű szakkifejezéseket, nemcsak a prédikációk vagy imádságok szövegében, hanem az elméleti kézikönyvekben is. Legtöbb esetben ismerjük az alapul szolgáló külföldi szakmunkákat és azok görög–latin terminusait. Ha a különböző szerzők magyar szakkifejezéseit összehasonlítjuk egymással és forrásaikkal, kitűnik, hogy az eltérések lényeges szemléletbeli különbségekről árulkodnak, hozzájárulhatnak bizonyos tendenciák felvázolásához. Ilyen jellegű következtetéseket vontam le, amikor Medgyesi Pál egyes megoldásait Nógrádi Mátyás, Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkö Márton hasonló szakszavainak tartalmával vetettem össze.²

Kiterjesztve a vizsgált műszavaknak és a figyelembe vett szerzőknek, műveknek a körét, bizonyára további megfontolandó adalékokkal lehetne szolgálni mind a szorosabb értelemben vett kritikátörténet, mind az irodalom- és mentalitás-történet számára. Ez alkalommal azonban inkább a módszertani szempontokat helyezem előtérbe: a tágabb összefüggéseket keresve Medgyesi eljárást a népnyelvű szakszókincs megteremtésének európai folyamatában szeretném elhelyezni. Amint látni fogjuk, az évszázadok során sokféleképpen próbálták a görög–latin nomenk-

¹ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare*, Bátfá, Klősz, 1650, (RMNy 2310).

² BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., Akadémiai, Universitas, 1998, 208–210; 234–239.

latúrát vulgáris nyelvekre átültetni, és a megfeleléseket világossá tenni. Arról is meggyőződhetünk, hogy ebbeli tevékenységéért Medgyesit is legalább olyan mértékű elismerés illeti, mint az egyes nyelvterületek modern szakirodalmában lelkesen ünnepelt külföldi szerzőket.

Az európai retorikatörténetben egy adott nyelvű szakszókincs lefordítása egy másik nyelvre először görög–latin vonatkozásban merült fel. Az *Auctor ad Herennium* címen számon tartott munka volt az első, amelynek szerzője következetesen latinra fordította a görög retorika szaknyelvét. Mindazonáltal az egységes latin terminológiai konvenció az antikvitásban is csak lassan alakult ki. Körülbelül kétszáz évre tehető az *Auctor ad Herennium*tól Quintilianusig terjedő időszak. A középkor folyamán azonban a kanonizálódott antik szóhasználat felhígult: következtelenne vált vagy feledésbe merült. A reneszánsz idején láttak neki, hogy újrarendszerezék a retorikai terminológiát, az antik előképek nyomán.³

Az egyes tudományágak lényegét a legfontosabb fogalmak alapján lehet megragadni, a fogalmakat pedig az őket jelölő szakkifejezés azonosítja. Ezért fontos, hogy egy-egy lényeges tartalmi mozzanatot milyen szakszó rögzít. A legkorábbi rendszerezések egyes szerzők latin terminusait tekintik át, később már párhuzamosan tárgyalják a görög és a latin nomenklaturát.

Különösen nevezetes Stephan Hoest heidelbergi teológus mutatója, amelyet Augustinus *De doctrina Christiana* című művéhez készített 1466–67-ben. A szöveg függelékében betűrendbe szedi a műben előforduló retorikai fogalmakat, és a marginális jegyzetekben tünteti fel, hol találhatóak a kötetben. Úgy tartják, ez az összeállítás a legfontosabb előzménye a későbbi retorikai terminológiai szótáraknak.⁴ Hasonló index készült Scaliger híres poétikájához (*Poetices libri septem*, Lyon, 1561), amelyik a figurákat tekinti át.

Idővel már nem egyes szerzőkhöz, hanem a retorika egészéhez kapcsolódva gyűjtik össze a szakkifejezéseket. Igen fontos Johannes Baptista Bernardi munkája (*Thesaurus rhetoricae*, Velence, 1599): mintegy ezer latin és görög szakkifejezést rendszerez, idézetekkel és a források megjelölésével. Ezt már nem előzménynek tekintik, hanem minden későbbi retorikai szótár alapjának. Ezek közül a leghíresebbek

³ A népnyelvű retorikai terminológia történetéhez felhasznált legfontosabb források: Armin SIEBER, *Deutsche Rhetorikterminologie in Mittelalter und früher Neuzeit*, Baden-Baden, Koerner, 1996; Joachim KNAPE, *Zweisprachige Arbeit an der Rhetorikterminologie in der Frühen Neuzeit*, Jahrbuch für Internationale Germanistik, 1998, 64–72; UÖ., *Humanismus, Reformation, deutsche Sprache und Nation = Nation und Sprache: Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*, hrsg. von Andreas GARDT, Berlin–New York, de Gruyter, 2000, 103–138. – továbbá a későbbiekben hivatkozott retorikai szótárak.

⁴ Joachim KNAPE, *Augustinus 'De doctrina christiana' in der mittelalterlichen Rhetorikgeschichte: Mit Abdruck der rhetorischen Augustinus-index von Stephan Hoest (1466/67) = Traditio Augustiniana: Studien über Augustinus und seine Rezeption*, hrsg. von Adolar ZUMKELLER, Achim KRÜMMEL, Würzburg, Augustinus, 1994 (Cassiacum, 46), 141–173.

Johann Christian Gottlieb Ernesti művei (*Lexicon technologiae Graecorum rhetoricae*, Lipcse, 1795; *Lexicon technologiae Latinorum rhetoricae*, Lipcse, 1797).

A görög és a latin mellett egyre inkább előtérbe kerültek az élő nyelvek a human tudományokban. Megkísérelték a különféle népnnyelvek szavaiból létrehozni a megfelelő szakkifejezéseket, és azokat hozzárendelni a klasszikus, jellemzően a latin terminológiához. A korai kísérletek után a 15. század során növekedett meg jelentős mértékben a vulgáris nyelvek szerepe a humaniorák elméleti irodalmában.

A népnnyelvű szakkifejezések megteremtése önmagában is nehéz problémát okozott, de azt sem volt könnyű egyértelművé tenni, hogy az újonnan alkotott szavak mely latin terminusok megfelelői. Megoldást az jelenthetett, ha a két nyelv párhuzamosan szerepelt. Az egymáshoz rendelésnek különféle módszerei alakultak ki.

A latint és a népnnyelvet egyaránt felhasználó elméleti munkákat célszerű két nagy csoportra osztani. Először érdemes áttekinteni azokat az eseteket, amelyekben az egyik nyelv túlsúlyban van a másikhoz képest. A második nagy csoportba sorolom az olyan megoldásokat, amelyekben a két nyelvnek egyenlő arányban szólnak szerepet.

I. Az egyik nyelvnek nagyobb szerepe van, mint a másiknak

1. Latin túlsúly

A terminusokat két nyelven tartalmazó elméleti munkákban sokáig túlsúlyban volt a latin, ehhez képest kezdetben szórványosan bukkantak fel a népnnyelvű szinonimák. Bizonyos szavakat, kifejezéseket, egyes mondatokat, majd mind hosszabb szövegrészeket fordítottak le népnnyelvre. Erre a jelenségre a legkorábbi példákat a grammatikai irodalomból ismerjük. A népnnyelvek alkalmazása didaktikai célokat szolgált, a latin nyelv elsajátítását segítette elő. A középkorban a bencések missziós tevékenységéhez hozzátartozott a latin nyelv tanítása is. Az elemi fokú oktatás vezérfonala Európa-szerte Donatus *Ars minora* volt. Használatának legkorábbi emléke egy Donatus-kommentár, amit egy ír szerzetes írt még a 7. század előtt. Az anyag könnyebb feldolgozásához népnnyelvű glosszákat fűztek a szöveghez, erre a legkorábbi adatok a 7. századból ismertek Angliából és Írországból. Ezt a gyakorlatot az egész középkor folyamán folytatták: az iskolai latin grammatikákhoz egyre nagyobb számban készültek népnnyelvű glosszák, kommentárok, gyakorló példák; megjelentek a népnnyelvű paradigmásorok, sőt a nyelvtani definíciók, szabályok megfogalmazásai is. A 12–13. századból ismertek görög (Donatus Graecus), provanszál (Uc Faidit), francia (Donatus Gallicus), óporosz (Wilhelm von Modena), különféle középfelnémet nyelvű kiegészítésekkel ellátott változatok.

Az elméleti irodalomban ez a módszer még hosszú századokig fennmaradt. A magyarországi teoretikus munkákban sokáig jellemző a folyamatos latin szöveg, amelyben az egyes latin terminusok vagy akár mondatok után következik a magyar megfelelőjük. Ezt az eljárást követte Sylvester János párhuzamos latin–magyar grammatikájában,⁵ de hivatkozhatunk a logikai és az egyházi retorikai szakirodalomra is, például Martonfalvi Tóth György⁶ és Szilágyi Tönkö Márton⁷ munkáira.

2. Népnyelvű túlsúly

Az európai elméletírásban lassan megfordul a két nyelv aránya: a szöveg egyre nagyobb mértékben, gyakran teljes egészében népnyelvű, ehhez kapcsolják a szak kifejezések jobb megértését célzó kiegészítéseket, latinul vagy népnyelven. A német terminológia-történeti kutatás két lehetőséget különböztet meg, aszerint, hogy a német szöveget magyarazzák-e a latin segítségével, vagy fordítva.

a) Segít a latin

Az egyik lehetőséget azokban az esetekben alkalmazzák, amikor az elméleti munka teljes egészében német nyelvű, beleértve a terminusokat is. A népnyelven megalkotott kifejezéseket a latin segítségével teszik érthetővé. E módszer (*Äquivalenzbildungsmethode*) jeles képviselője Friedrich Riederer freiburgi kancelláriai tisztviselő. Munkája (*Spiegel der waren Rhetoric*, Freiburg, 1493) az első teljes német nyelvű retorika. Az *Auctor ad Herennium* alapján a klasszikus szónoklattannak mind az öt részét tárgyalja. A német terminusok latin megfelelői a margón olvashatók.

Hasonló megoldást a magyar elméleti irodalomban is találhatunk. Tasi Gáspár Bellarmino-fordításában⁸ magyar teológiai, Nadányi János könyvében⁹ növénytan műszavak jelentését teszik kétségtelenné a latin terminusok.

b) Segít a népnyelv

A most ismertetett lehetőség fordítottja, amikor a népnyelvű szövegben meghagyják a görög–latin terminusokat, és jelentésüket a népnyelv segítségével világítják meg. Ez kétféleképpen történhet: vagy lefordítják, vagy megmagyarázzák őket.

Az előbbi megoldásra a német elméleti irodalomból igen korai példát lehet hozni. Notker Teutonicus 1022 előtt készítette Boëthius-fordítását. A szöveg-

⁵SYLVESTER János, *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta*, Sárvár-Újsziget, [typ. Sylvester], 1639 (RMNy 39).

⁶MARTONFALVI TÓTH György, *Petri Rami dialecticae libri duo*, Utrecht, Wier, 1658 (RMK III, 2021); Debrecen, Karancsi György, 1664 (RMK II, 1031); *Ars concionandi Amesiana*, Debrecen, Karancsi, 1666 (RMK II, 1079).

⁷SZILÁGYI TÖNKÖ Márton, *Biga pastoralis*, Debrecen, Töltési, 1684 (RMK II, 1536).

⁸TASI Gáspár, *Elméneknek Istenben föl-meneteléről [...] Bellarminus [...] könyvecskéje*, Bártfa, Klösz, 1639 (RMNy 1761).

⁹NADÁNYI János, *Kerti dolgoznak le-írása*, Kolozsvár, Verezegyházi Szentely, 1669 (RMK I, 1087).

hez kapcsolódik egy ófelnémet nyelvű retorikai tartalmú kitérő a státusok tanáról. A terminusok latinul szerepelnek, de Notker gyakran németre is lefordítja őket. Hasonló Niklas von Wyle 1464–1469 között keletkezett *Colores rhetoricales* című munkája, amely később jelent meg egy retorikai összefoglalóban (Alexander Hug, *Rhetorica und Formularium Teütsch*, Tübingen, 1528). A figuratanban a terminológia latin, de néha németül is olvasható.

A latin terminusok megvilágítására az egyszerű fordításnál bonyolultabb módszer a népnyelvű magyarázat. E módszerre (Kommentierungsmethode) a német példákat ugyancsak az elocutio tárgyalásából hozzák. Kaspar Goldwurm munkája (*Schemata Rhetorica Teutsch*, Marburg, 1545) valamelyik Melanchthon-feldolgozáson alapul. A klasszikus retorikának mind az öt területét érinti, de részletesen csak a figuratant dolgozza ki. A folyamatos német szövegben a terminológia többnyire latin, néha németül is előfordul. A latin kifejezéseket Goldwurm németül magyarázza. Hasonlóan jár el Johann Matthäus Meyfart (*Teutsche Rhetorica oder Redekunst*, Coburg, 1634). Rámista szellemben csak az elocutiót és a pronuntiatiót tárgyalja. A terminusok végig latinok, néha kétnyelvűek, és német magyarázat kíséri őket.

II. A két nyelv egyenlő arányban kap szerepet

A latin–népnyelvű elméleti munkák második nagy csoportjában egyik nyelv sem kerül túlsúlyba a másikhoz képest. A kiegyensúlyozott egymáshoz rendelésre lehet érdekes korai példákat hozni, amelyek a későbbiekben nem találtak követőkre. A magyar teoretikus irodalomnak az ide sorolható példái az Európa-szerte elterjedt megoldásokkal mutatnak rokon vonásokat.

1. Széttördelt szövegek

a) Szóról szóra

A Linz közelében lévő Kremsmünster bencés apátságának könyvtárából került elő a német grammatikai irodalom becses emléke, az 1400 körül keletkezett Codex Cremisanensis. Két töredék található benne Donatus *Ars minor*ának egy latin–német feldolgozásából. A latin szöveg minden szavát németre fordították, mégpedig egyenként, szóról szóra haladva, ilyenformán: „Quot wievil sunt sein partes der tail oracionis der red? Octo acht. [...] Quid was est ist nomen der nam? pars ein teil oracionis der red cum casu mit dem val der stim. significans bedawtent ist proprie ahgenlich corpus den leichennam aut rem oder das dinch ve pro vel significans bedawtent ist communiter gemainclich.”¹⁰

¹⁰ *Quellenschriften und Geschichte des deutschsprachlichen Unterrichtes bis zu Mitte des 16. Jahrhunderts*, hrsg. von Johannes MÜLLER, Gotha, Thienemann, 1882, 2.

b) Sorról sorra

A párhuzamos latin–népnyelvű kézikönyvek történetében érdekes helyet foglal el az úgynevezett „orosz Donatus”. Az *Ars minor* fordítása nemcsak a latin nyelvtan megértését kívánja elősegíteni, hanem az ószláv irodalmi nyelv grammatikáját is rendszerezi. Több kéziratban is fennmaradt. Interlineáris szerkesztmény, azaz soronként három változat olvasható: az orosz fordítás, a latin szöveg cirill betűs átírásban és a latin szöveg. Helyenként folyamatos orosz értelmezések is előfordulnak. A kutatások jelenlegi állása szerint igen valószínű, hogy Dimitrij Geraszimov készíthette az 1470-es évek végén vagy a 80-as évek elején, feltehetően egy livóniai kolostori iskolában.¹¹

2. Folyamatos szövegek párhuzamosan

A két nyelv egyenlő arányú szerepeltetésére az a legvilágosabb megoldás, amikor az előadandókat latinul is, népnyelven is kifejtik, és mindkét szöveg önmagában is „megáll a saját lábán”. Mivel a két változat egymás tükörképe, szükség esetén egyiket segítségül lehet hívni a másik értelmezéséhez.

Erre a módszerre (Rekurrenzmethode) a német kutatás Wolfgang Ratke példáját hozza fel. A szerző a késő humanista rávista és melanchthoniánus retorikákból merített. A memoria kivételével minden területet tárgyal, különösen a figuratan igen terjedelmes. A munkának először német változata jelent meg (*Allgemeine RednerLehr*, Cöthen, 1619), amelyben a terminológia is következetesen német. A latin redakcióban (*Rhetorica universalis*, Cöthen, 1619) lehet megtalálni a német kifejezések latin megfelelőit.

Nem nehéz felfedezni a párhuzamot Medgyesi Pál egyházi retorikájával. A különbség praktikus szempontból Medgyesi javára billenti a mérleget: míg Ratke esetében a terminológiai problémák tanulmányozásához két kiadványt kell kézbe venni, a *Doce nos orare* egy kötetben tartalmazza a latin és az anyanyelvű változatot.

Láthatjuk: Medgyesi nemzetközi összehasonlításban is megállja a helyét, a magyar kritikátörténetben pedig ezzel a megoldással vitathatatlanul a legkorszerűbbnek minősíthetjük eljárását. Más esetekben is szembesíthetjük hazai elméletíróink teljes egészében magyar szövegeit latin forrásaikkal, de ehhez nem maguk a szerzők szolgáltatják az anyagot. Mint már említettem, legtöbbször lehet tudni, mi volt a magyar változat alapja. Ezeket előkerítve értelmezhetjük a magyar szakkifejezéseket. Így vizsgálhatjuk például Apácai Csere János logikai műveit¹² Ramus dia-

¹¹ *Der russische Donat: Vom lateinischen Lehrbuch zur russischen Grammatik*, Historisch-kritische Ausgabe, hrsg. und kommentiert von Vittorio S. TOMELLERI, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2002.

¹² APÁCAI CSERE János, *Magyar Logikácska*, Gyulafehérvár, [typ. principis] Maior Marton, 1654 [RMNy 2516(1)]; *Magyar Enciklopédia*, Utrecht, Waesberge, 1653 [1655], [RMNy 2617(1)].

lektikájával összevetve, vagy Martonfalvi Tóth György teológiai összefoglalóját¹³ Amesius *Medulláját* szem előtt tartva.

Dolgozatom elején említettem a latin és a görög terminusok rendszerezésére irányuló törekvéseket. A különféle mutatók, szótárak a népnyelvű szakkifejezéseket is igyekeztek beilleszteni egy-egy tudományág terminológiai rendszerébe. A retorikai szakkifejezések népnyelvi magyarázata például nemcsak a retorikai szakkönyvekben került elő, hanem más irodalmi összefüggésekben is. Georg Philipp Harsdörffer a *Frauenzimmer Gesprächspiele* (Nürnberg, 1645), *Redekunst* fejezetében egy latin–német retorikai terminológia szójegyzékét közöl (lateinische Kunstwort/ deutsche Kunstwort).

A század végéről magyar szójegyzéket is említhetünk, a Bán Imre által felfedezett kéziratos műszótárt: a *Magyar Logikácska* marosvásárhelyi példányának előzéklapjaira latin logikai terminusokat írtak be magyar megfelelőikkel.

A görög–latin és a népnyelvű terminológia összefüggéseit rendszerező munkák sorában utalnunk kell néhány modern szakmunkára is. Richard A. Lanham¹⁴ a reneszánsz elméletirők legfontosabbnak tartott kifejezéseit veszi sorra, és kiegészíti őket a klasszikusok fogalmi anyagával, Arisztotelésztől kezdve. A népnyelvű fordítások közül csak George Puttenham (*The Arte of English Poesie*, 1589) fordításait adja meg. Lee Ann Sonnino¹⁵ három területet vesz figyelembe: az antik és a késő antik retorikákat, a kortárs latin reneszánsz retorikákat és poétikákat és a korai angol retorikákat. Az 1550–1625 között megjelent munkákból hetet vesz figyelembe. Az ezekben előforduló kategóriákból válogat. Az *elocutio* fogalmainak és a figuráknak csak egy szűk területét tárgyalja, és az angolra fordított definíciókat is csak szemelvényesen közli. A régi német poétikák szaknyelvének feldolgozását Kurt Wölfel kezdeményezte,¹⁶ elkészült a régi német retorikák kétnyelvű terminológiai szótára.¹⁷

Még ha a magyar elméleti irodalom nem is dicsekedhet annyi anyanyelvű kézikönyvvel, mint a tőlünk nyugatabbra élő nemzetek, azért lehetne forrásokat találni egy olyan szótárhoz, amelyik a régiség magyar szakszókincset rendszerezné, párhuzamosan a korban használatos görög–latin terminológiával. A kevés számú teoretikus összefoglaló mellett érdemes volna figyelembe venni az ajánlások, előszavak módszeres fejtegetéseiben vagy a különféle helyeken elszórtan fel-felbuk-

¹³ MARTONFAVI TÓTH György, *Tanétó és Czáfólo Theológia*, Debrecen, Rosnyai, 1679 (RMK I, 1231).

¹⁴ Richard A. LANHAM, *Handlist of Rhetorical Terms*, 1962, Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1991².

¹⁵ Lee Ann SONNINO, *Handbook to Sixteenth-Century Rhetoric*, London, Routledge & Kegan Paul, 1968.

¹⁶ Kurt WÖLFEL, *Über ein Wörterbuch zur deutschen Poetik des 16–18. Jahrhunderts*, Archiv für Begriffsgeschichte, 1975/1, 28–49.

¹⁷ Joachim KNAPE–Armin SIEBER, *Rhetorik-Vokabular zur zweisprachigen Terminologie in älteren deutschen Rhetoriken*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1998.

kanó magyar szakkifejezéseket. Az értelmezéshez számos adalékkal szolgálhatna a fordításirodalom is. Egyre inkább úgy látom, hogy a rendelkezésünkre álló anyag bőségesebb, mint gondolnánk: sok esetben elkerüli a kutatás figyelmét, hogy bizonyos szavak nem köznap értelemben, hanem következesen alkalmazott szakkifejezésként szerepelnek. Egy ilyen szótár összeállításában Medgyesi Pál munkásságára bizonyosan igen nagy mértékben lehetne támaszkodni.

ISTVÁN BARTÓK

Technical terms and terminology. Pál Medgyesi and Hungarian scholarly terminology

This process, in which Hungarian authors attempted to translate technical terms from the Greek and Latin humanities into Hungarian, is at the centre of Hungarian literary theory history. Pál Medgyesi's work was an outstanding achievement, especially in creating Hungarian rhetorical terms, since he was the first who gave a summary of instructions for ecclesiastical rhetoric in Latin and Hungarian. He systematized rules for prayers and preaching in his work, "*Doce nos orare, quin et praedicare*" (1650).

I give a brief survey of the development of vernacular terminology in European theoretical literature and of methods that writers used to clarify the meanings of technical terms created in native languages. In Pál Medgyesi's works, Hungarian sections alternate with Latin ones. Since the Hungarian chapters are equivalent to the Latin ones, they can be a help to readers in interpretation. The name of this method in German specialized literature is *Rekurrenzmethode*. A typical example is Wolfgang Ratke's *paralell Latin-German rhetoric* (1619).